

П.Я.Гавриш
Могили воїнів у курганній групі “Скоробір” міста Гелона

Стаття присвячена виділенню у курганній групі “Скоробір” в окрузі відомого Більського городища (міста Гелона) поховань соціальної верстви воїнів.

Військова сфера життя етносоціального палеоорганізму Більського городища (міста Гелона) ще залишається недостатньо вивченою. Зокрема дуже мало уваги приділено вченими дослідженню питання про гелонське військо. Грандіозна за розмірами та масштабами фортифікаційних споруд фортеця потребувала постійного догляду у мирні часи і захисту від нападу ворогів у дні війни. Крім того, з історичних джерел відомо, що військові загони будинів і гелонів – мешканців міста Гелона брали участь у великих зовнішніх воєнних акціях, зокрема, у війні перського царя Дарія I зі скіфами на боці останніх [Herod., IV, 119-120, 136]. Ця стаття є певним внеском у вивчення порушеної проблеми. Об'єктом дослідження вибрано курганну групу в урочищі Скоробір поблизу Більського городища, що сьогодні багатьма археологами розглядається як місто Гелон, розповідь про яке міститься в “Історії” Геродота [Herod, IV, 108-109].

Стародавні земляні насипи на височині лівого берега невеличкої річки Суха Грунь, яка сьогодні практично пересохла, в урочищі під назвою “Скоробір” давно привертала увагу місцевого населення, зокрема, як джерело добування сировини для селітроварного виробництва (Падалка 1905, с.194-195; Падалка 1914, с.71; Андрієнко 1971, с.74-75; Наливайко 1989, с.92; Сапегін 2003, с.47-49).

Першим з істориків звернув увагу на земляні споруди в урочищі Скоробір як об'єкт старовини в кінці XVIII ст. О.Ф.Шафонський (1740-1811) (Шафонський 1851, с.656). На той час на території Скоробору стояв невеликий хутір, що, можливо, дало підставу О.Ф.Шафонському порівняти земляні насипи з редутом, але про походження і час появи його нічого автору з'ясувати не вдалося. Поза Скоробором він відмітив багато могил, тобто курганів.

Дані про кургани в урочищі Скоробір попали до збірки анкетних даних 1873 р. про давні земляні споруди в Полтавській губернії, зібрані з ініціативи Д.Я.Самоквасова, а пізніше були опубліковані М.О.Макаренком. У них, зокрема, повідомляється, що між хутором Марченковим (тепер уже не існуючим) і селом Батьками є 180 могил (Макаренко 1917, с.65).

Матеріали про Скоробір значно поповнилися з повідомлень місцевих кореспондентів Полтавської губернії, які надходили в 1896-1898 роках до полтавського краєзнавця Л.В.Падалки (1859-1927) (Падалка 1905, с.42; 1905, с.196). Мешканець села Більськ земський лікар В.П.Шутка з власних спостережень розповів, що територія в урочищі Скоробір, де хаотично скупчені давні земляні насипи займає приблизно 15 десятин (1 десятина дорівнює 1,09 га – П.Г.). Висота насипів різна – від 1 до 6 метрів із заглибленнями у них такої ж приблизно глибини. На північ за 70 кроків від Скоробору в одну лінію із сходу на захід розташовані вісім невеликих “городков” з виходами в бік Скоробору. Автор інформації В.П.Шутка мав на увазі так звані “майдани” за поширеною сьогодні серед археологів термінологією. Висота цих споруд сягала 2- 3,5 м, відстань між ними – від 7 до 10 кроків. На північ від “майданів” за 50 кроків паралельно розташований ряд великих могил, а ще далі на північ на тій же відстані – ще вісім дещо менших могил. Всього В.П.Шутка біля Скоробору відмітив 8 “майданів” і 16 круглих курганів, добре помітних на горизонті.

Інший мешканець Більська селянин, який виконував обов’язки поліцейського урядника, Г.А.Павлов в інформації, наданій Л.В.Падалці, також згадує кургани в урочищі Скоробір на лівому березі річки Суха Грунь. За його словами група курганів займає площу близько 32 десятин (Падалка 1905, с.196).

Перші власне наукові дослідження фахівцями – істориками та археологами некрополя “Скоробір” розпочалися з літа 1895 р., коли голова Археологічної комісії в Петербурзі О.О.Бобринський (1852-1927) особисто оглянув Більське городище та курганні могильники навколо нього (Падалка 1905, с.197; Бобринский 1987, с.128). Вчений відзначив, що найбільш

грандіозне скупчення стародавніх курганних насипів на південь від Більського городища за річкою Суха Грунь знаходиться в урочищі Скоробір. Місцеві селяни пояснювали гостю з далекого Петербурга, що назва урочища походить від словосполучення "скоро брати", маючи на увазі використання ґрунту із курганів для потреб селітроваріння, про яке на той час ще добре пам'ятали у Більську. За словами О.О.Бобринського, земляні насипи у Скороборі розміщені хаотично, загальна їх кількість не менше тисячі. Біля Скоробору дослідник розгледів групу з близько двадцяти курганів, розташованих "правильними" рядами, насипи яких тісно прилягають один до одного, але не зливаються. Зовні цієї групи, тобто на протилежному від Скоробору боці, близько симетрично розташована шеренга найменших курганів, кожен із яких стоїть напроти більшого кургану сусіднього ряду, а ті в свою чергу – проти більших курганів наступного ряду, таким чином утворюючи рівні ряди по напрямку до "Скоробору". Між хаотичним скупченням земляних насипів в Скороборі і групою розташованих рівними рядами курганів, вже згаданих раніше, знаходиться шеренга великих "майданів", виходи з яких направлені в бік Скоробору. Кожен "майдан" розташований точно навпроти великих курганів у означеній групі. Таким чином, за спостереженнями О.О.Бобринського, утворюються три "правильно побудовані ряди насипів". Відстань між курганами і "майданами" у всій групі більш-менш однакова, вони стоять тісно, але не зливаються насипами, висота курганів в одному довгому ряду приблизно однакова. О.О.Бобринський не висловив своїх міркувань стосовно хронології та культурної приналежності скоробірських курганів та інших некрополів довкола Більського городища, але з контексту його публікації можна припустити, що він їх розглядав як єдиний археологічний комплекс разом з Більським городищем, яке вчений відніс до скіфського періоду (Бобринский 1897, с.127).

Наступним дослідником, який оглядав некрополь "Скоробір", був приват-доцент Московського університету, уродженець Полтавщини, В.Г.Ляскоронський (1859-1928). Коли саме це сталося, достеменно сказати не можна, але найбільш ймовірно, що десь напередодні Тринадцятого

Археологічного з'їзду, який відбувся в 1905 р. у Катеринославі, хоча попередньо планувався у Полтаві (Ульяновський 1995, с.23). У ході своїх польових досліджень В.Г.Ляскоронський склав схематичний план розташування стародавніх земляних насипів в урочищі Скоробір (Ляскоронський 1907, с. 179, рис. 35). Пагорби на найвищому майданчику урочища дослідник прийняв за два городища, обнесені з усіх боків валом і ровом. Більша з цих "фортець" знаходилась у східній частині урочища. В.Г.Ляскоронський відзначив незвичайний вигляд поверхні внутрішніх майданчиків "городищ" Скоробору, які нагадували безсистемний лабіринт між земляними пагорбами, перемичками, уступами, тут було помітно ділянку пропеченої до червоного кольору глини. Дослідник так і не зміг сприйняти цю пам'ятку старовини як рештки курганів, зруйнованих в результаті діяльності селітроварників XVII-XVIIIст.(Ляскоронський 1995 с.27,50). Вчений звернув увагу на розташовані в ряд 10 чи 12 курганів-"майданів", розташованих на відстані 60-70 м на схід від більшого "городища" Скоробору (Ляскоронський 1907, с. 179; 1907, с. 425). "Майдани" розташовані шеренгою, тісно притулившись один біля одного у напрямку з північного заходу на південний схід, виходи з них та "крила" були направлені в бік Скоробору. Дослідник розглядав їх як "аванпост" перед великою земляною фортецею Скоробір (Ляскоронський 1907, с.179).Зі східного боку, за описом В.Г.Ляскоронського, до "більшого городища", безпосередньо біля його "валу", знаходився курган-майдан з двома звичайного виду курганами. Зазначу, що згадані В.Г.Ляскоронським насипи сьогодні вже майже не проглядаються на горизонті. Звернув увагу В.Г.Ляскоронський і на земляні насипи по обіч дороги, що веде від хутора Марченки до Скоробору. На опублікованій ним схемі позначено 6 "майданів" і 8 великих курганів (Ляскоронський 1907, с. 179, рис. 35). У підсумку вчений прийшов до висновку, що "городища", "майдани" і кургани в Скороборі відносяться до того ж часу, що й Більське городище, але не уточнив, до якого саме (Ляскоронський 1907, с.179).

Наукові дослідження курганів в урочищі Скоробір способом стаціонарних археологічних розкопок розпочалися в 1906 р., які здійснив відомий російський археолог, тоді співробітник Історичного музею в Москві, В.О.Городцов (1860-1945). Ці дослідження стали можливі завдяки тій обставині, що в ході підготовки до чергового Чотирнадцятого археологічного з'їзду в Чернігові, Д.Я.Самоквасов та П.С.Уварова спланували дослідження Більського городища і навколишніх курганів в Полтавській губернії, доручивши їх виконання В.О.Городцову (Щавелєв 1995, с. 196; Щавелєв 1998, с. 162-163; Лебедев 1992, с. 366]. Цікаво, що фінансування робіт здійснювалося на особисті кошти Д.Я.Самоквасова (Щавелєв 1993, с. 234; Щавелєв 1994, с. 130; Щавелєв 1998, с. 130). У епістолярній спадщині збереглися два листи В.О.Городцова з Більська, адресовані в Москву Д.Я.Самоквасову. В одному з них, датованому 15 червня 1906 р. (Щавелєв 1993, с. 229-230; Щавелєв 1994, с. 124-125), автор повідомляє, що вже розкопав 5 невисоких курганів і дає перелік деяких найбільш ефектних знахідок з них. Судячи з опису останніх, мова тут йшла про розкопки в урочищі Осняги, що знаходиться неподалік, але ближче до Більського городища. Очевидно, до розкопок курганів у Скороборі В.О.Городцов приступив дещо пізніше. Матеріали з розкопок більських курганів дослідником були передані до Історичного музею в Москві, у фондах якого вони зберігаються і по нині (Фирсов 1996, с. 55-59).

В.О.Городцов дуже ретельно обстежив курганний могильник Скоробір (Городцов 1911, с. 138-144). Він відзначив, що по всій похилій площині від Скоробору до річки Сухої Груні місцевість усіяна курганами. Хаотичні нагромадження земляних насипів на вершині урочища дослідник розглядав як руїни двох великих курганів – більшого під назвою Великий Скоробір, а меншого – Малий Скоробір, які у давнину були оточені земляними валами, які збереглися лише частково. Руйнування цих курганів В.О.Городцов пояснював діяльністю селітроварщиків XVII-XVIII ст. та скарбошукачів. Дослідник особливу увагу звернув на групу розташованих рівними рядами "майданів" і курганів, розташованих поруч північно-східного краю Великого

Скоробору. Всього він нарахував вісім "майданів" та чотири паралельних ряди по вісім курганів, причому висота курганів зменшувалася по мірі віддалення від Великого Скоробору. Правда, у найвіддаленішому ряді ("E") дослідник помітив лише два маленькі насипи, а решту наніс на план гіпотетично (Городцов 1911, с. 138, рис. 107). Дослідник здійснив свої розкопки курганів якраз у цій сплановано рівно розташованій групі: у першому ряду ("B") – один курган, у другому ("C") – всі вісім курганів, у третьому ("D") – один курган. Також здійснив невелику шурфовку "вусів", що відходять у бік Великого Скоробору від "майданів" у ряді "A". Таким чином, всього В.О.Городцов дослідив у курганній групі Скоробір 10 курганів, під кожним з яких було виявлено по одному поховальному комплексу. Від більш масштабних досліджень у Скороборі, всупереч своїм планам, вчений відмовився, посилаючись на непевність поведінки місцевих селян, найнятих ним на земляні роботи, які перебували під впливом революційних подій у країні і настійливо вимагали підвищення платні за свою працю. Не останню роль, вірогідно, зіграло і певне особисте розчарування В.О.Городцова тим, що переважна більшість курганів у Скороборі зазнала спустошливих пограбувань, а ефектних археологічних знахідок тут виявити не вдалося (Городцов 1911, с. 139).

Наступні дослідження курганів у Скороборі було проведено лише майже через шістьдесят років, якщо не брати до уваги легенду про грабіжницькі розкопки німецьких окупантів у часи другої світової війни, опубліковану нещодавно (Ломакин 2002, с. 165). У 1965 р. їх здійснив професор Харківського державного університету Б.А.Шрамко (Шрамко 1987, с. 141, 143; 1994, с. 102). На пам'ятці було проведене ретельні розвідкові роботи, складено план розташування майдановидних земляних насипів Великого і Малого Скоробору та найближчих курганів на півночі і північному сході (Шрамко 1994, с. 103, рис. 1). Нагромадження насипів Великого і Малого Скоробору, на думку вченого, цілком можливо розглядати як рештки грандіозних курганів скіфського періоду типу "царських" у степах Північного Причорномр'я. Слід зазначити, що Б.А.Шрамко першим з

археологів склав план розташування групи курганів на північ поруч Малого Скоробора. Всього на план було нанесено 32 насипи, з яких вісім було розкопано у 1965 р. - №№ 1-5, 7-9 (Шрамко 1994, с. 102-111) та один (№ 10) – у 1972 р. (Шрамко 1973, с. 352; 1994, с. 111), тобто загалом вчений дослідив 9 курганів (Шрамко 1987, с. 143).

Цілком слушною є думка Б.А.Шрамка, що місцевість на лівобережжі Сухої Груні навпроти Більського городища у давнину майже суцільно була вкрита курганными насипами і фактично становить єдиний некрополь скіфського періоду, де нараховувалося ще століття тому понад тисячу курганів (Шрамко 1987, с. 141). Поділ цього некрополя на окремі частини по урочищах під назвами "Скоробір", "Осняги", "Марченки", "Саранчове Поле" тощо є чисто умовним і не означає існування тут окремих могильників. Не заперечуючи сказаного, вважаю за доцільне все ж зберегти цей поділ, виділивши окремі курганні групи вже за вказаними назвами урочищ як робочий інструмент при систематизації та аналізі археологічних матеріалів, здобутих в ході польових досліджень цього грандіозного некрополя площею в десятки квадратних кілометрів.

Виходячи, очевидно, з своїх міркувань про один великий курганний могильник Більського городища на лівому березі Сухої Груні, Б.А.Шрамко розкопані ним кургани у 1975 та 1979 роках на Четвертому полі більського сільськогосподарського підприємства за 1,5 км на північний схід від Великого Скоробора об'єднав в одну групу під назвою "Скоробір" (Шрамко 1994, с. 111-123). У часи В.О.Городцова місцевість, в районі якої проводив зазначені вище розкопки Б.А.Шрамко, називалася "Осняги", що чітко видно з опублікованого плану, знятого 1906 р. (Городцов 1911, с. 94). Вважаю, що буде більш послідовним досліджені в 1975 та 1979 роках кургани все ж приєднати до курганної групи "Осняги", яку почав досліджувати В.О.Городцов в 1906 р. (Городцов 1911, с. 127-133).

Курганна група в урочищі Скоробір, яка є предметом нашого дослідження, займає місцевість довкола руїн насипів Великого і Малого Скоробора на площі в кілька квадратних кілометрів. Крім описаних і

досліджуваних В.О.Городцовим та Б.А.Шрамком груп курганів в урочищі сьогодні ще збереглися насипи, але вони найближчим часом можуть зовсім зникнути з горизонту внаслідок інтенсивної оранки полів. Зокрема, від Малого Скоробору (вже на території Зіньківського району Полтавської області) ще помітні рештки основи насипів двох великих курганів. Перший з них (що, знаходиться ближче до Скоробору) має діаметр 75-80 м і висоту 2-2,5 м, другий (знаходиться трохи далі від Скоробору) – у два рази менший. Навколо цих курганів ледве помітно ще з десяток насипів висотою до 0,5 м і діаметром 15-25 м.

У другому місці від розташованих рівними рядами курганів біля Великого Скоробору на Шостому полі більського сільськогосподарського підприємства "Скіф" у південно-східному напрямку тягнеться рівний ланцюжок з трьох курганів висотою 0,6-0,8 м, розташованих на відстані близько сотні метрів один від одного, крайній з них розташований біля лісосмуги, що розділяє П'яте і Шосте поля. На північ від Великого Скоробору на відстані близько одного кілометра по обидва боки польової дороги на Шостому і Сьомому полях помітно більше десятка розорюваних курганів, найвищі з яких збереглися на висоту до 1,5 м.

Ось цю вище описану курганну групу під назвою "Скоробір" можна розглядати як окрему в складі величезного курганного некрополю Більського городища на лівому березі річки Суха Грунь.

Таким чином, джерельна база дослідження курганної групи в урочищі Скоробір складається з 19 розкопаних курганів, під якими виявлено по одному похованню. На час розкопок всі поховання, за винятком курганів №6 (1906 р.) та №5 (1965 р.), виявилися спустошливо пограбованими скарбощукачами, діяльність яких в районі Більського городища була особливо поширеною ще з середньовіччя (Супруненко, Супруненко 2000, с. 86-89).

На жаль, методика розкопок розкопаних у минулому курганів Скоробору не відповідає сьогоднішнім вимогам, це стосується і якості

публікацій матеріалів розкопок. Цей суб'єктивний чинник певною мірою впливає на якість аналітичного аналізу джерел, а отже і на кінцеві висновки.

Традиційно дослідники вважають воїнськими похованнями ті, в яких до складу поховального інвентаря входять предмети озброєння та захисні обладунки, а також артефакти, що свідчать про статус небіжчика як вершника – деталі кінської зброї, поховання коней або їх частин, напутня їжа з конини. У зв'язку з тим, що майже всі могили скіфського періоду археологам дісталися пограбованими і поховальний інвентар в них у тій чи іншій мірі дійшов “розукомплектованим”, вважаю за методичне правило розпочати аналіз матеріалів у першу чергу з тих поховань, які збереглися найкраще, і тоді спробувати з'ясувати хоча б приблизно стандартний склад артефактів поховального обряду, які можуть свідчити про воїнський статус похованого у могилі. У той же час треба обов'язково взяти до уваги те, що поховані люди із зброєю при житті мали різний соціальний статус – від простого воїна-ополченця до представника родової знаті та військового вождя. У поховальній обрядовості соціальними ознаками можуть бути різні традиції, які об'єктивно вдається зафіксувати археологам: розміри курганного насипу, його структура та присутні там артефакти і об'єкти, розміри, орієнтація та облаштування могили, а також, залежно від стану збереженості, положення та орієнтація кістяків небіжчиків, сліди інших різноманітних ритуальних дійств. Отже, при виділенні воїнських поховань серед загальної маси могил слід застосовувати комплексний підхід, враховуючи всі деталі поховальної обрядовості, зафіксовані археологами, а також диференційовано підходити при трактуванні прижиттєвого воїнського статусу небіжчика у кожному окремому випадку.

Поховання, які, без сумніву, на мою думку, відповідають статусу воїнських, виявлені у курганах №7 (1965 р.) та №9 (1965 р.), де присутні зброя, захисні обладунки, деталі кінської зброї, поховальна їжа у вигляді частини туші коня. Розглянемо їх детальніше по черзі.

Курган №7 (1965 р.) був розташований майже у центральній частині групи курганів, яка знаходиться біля Великого і Малого Скоробора, але дещо

ближче до Малого Скоробора – за 150 м на північ від нього (Шрамко , 1994, с.103, рис.1). Він третій за висотою у цій групі, яка дорівнювала 1,5 м (Шрамко , 1994, с.108). Курган у давні часи зазнав пограбування зверху через перекриття могильної ями. У насипі зафіксовані попіл і шматочки вуглинок – очевидно, це сліди поховальної тризни. Треба зазначити, що такі сліди поховального ритуалу виявлено під час розкопок у чотирьох курганах “Скоробору”, переважно більших за розмірами, порівняно з іншими курганами у групі. Для небіжчика було вирито велику могилу, розмір якої зверху становить 5,50x4,20 м і глибиною 1,90 м. За площею верхнього вінця (23,1 кв.м) ця могила у групі “Скоробір” поступається лише могилі у кургані №10 (1972 р.), де вона дорівнює 36,5 кв.м. Щодо глибини могильної ями, то вона теж входить до кола п'яти найглибших могил у групі, серед яких явно виділяється могила у кургані №8 (1965 р.) - 2,70 м. Якщо взяти до уваги об'єм могили кургану №7 (1965 р.), то його величина (43,9 куб.м) поступається лише могилі у кургані №10 (1972 р.). Дещо дивує відсутність дерев'яного облицювання стінок та підлоги у могилі, яка в більшості випадків у могильних спорудах такої величини має місце, але автор розкопок Б.А.Шрамко однозначно повідомляє про наявність лише дерев'яного перекриття (Шрамко , 1994, с.108). Довгою віссю могила орієнтована по лінії північний захід – південний схід, що є єдиним випадком у курганній групі “Скоробір”. Після пограбування могили кістки небіжчика виявилися розпорошені по заповненню могильної ями, але вдалося з'ясувати, що вони належали дорослому чоловікові. Зафіксовано цікавий факт: у лівій тазовій кістці небіжчика застряло вістря залізного дротика (Шрамко ,1994, с.108, 107, рис.5, табл.3), що красномовно свідчить про причину смерті цього воїна. Із ритуальних артефактів виявлено рештки жертвовної їжі у вигляді зубів коня і великої рогатої худоби.

Незважаючи на пограбування, археологам при розкопках могили №7 (1965 р.) дісталася чимало речей з поховального інвентаря. Серед зброї, на жаль, виявилася лише 3 бронзові наконечники для стріл. Знайдено ще кілька

невеликих уламків залізного предмета, але їх відношення до озброєння не з'ясоване (Шрамко , 1994, с.109).

Похований у могилі воїн був зодягнений у шкіряну куртку, яка була обшита залізною панцирною лускою. Серед кісток небіжчика в безпорядку лежали великі скріплені ржавчиною шматки із залізних платівок, а на підлозі знаходилося дуже багато окремих лусочок (більше 800 штук) від панциря (Шрамко , 1994, с.108, 110, рис.6, табл.16). також знайдено кілька дрібних залізних платівок, які, на думку Б.а.Шрамка, походять від шолома (Шрамко , 1994, с.108, 109, рис.6, табл.7-10).

Про приналежність похованого до соціального прошарку воїнів-вершників свідчить присутність у могилі деталей кінської зброї, зокрема тут було знайдено дві бронзові ромбовидної форми бляшки у вигляді звіра, що нагадує оленя чи лося, бронзову і залізну ворворки, бронзове кільце з рештками шкіри (Шрамко , 1994, с.108, 110, рис.6, табл.11-12,21-22,13-14,15).

Серед поховального інвентаря була дерев'яна посудина, очевидно, у вигляді чаші, яка мала тонке золоте окуття з бронзовими клепами (Шрамко , 1994, с.108, 110, рис.6, табл.16). Із решток посуду у могилі збереглися уламки протофазоської амфори кінця VI – початку Vст. до н.е., уламки великої чорної корчаги (її форму вдалося відновити) та вінця ліплених горщиків, прикрашених по краю пальцевими зачіпами та рядком дірочок. На підставі типів речей поховального інвентаря Б.А.Шрамко датував поховання у кургані №7(1965 р.) спочатку кінцем VI - початком V ст. до н.е. (Шрамко, 1987, с.177), а пізніше – V ст. до н.е. (Шрамко , 1994, с.123).

Курган №9 (1965 р.) був розташований приблизно за 80-100 м на північний захід від “Великого Скоробора” (Шрамко 1994, с.103, рис.1). За масштабами його насип (висота дорівнює 1,25 м) входить до третини найвищих курганів поблизу “Скоробору”. У курганному насипі знайдено уламки ліпленої миски чорного кольору (Шрамко 1994, с.109, 106,рис.4, табл.8), що можна розглядати як свідчення поминальної тризни. Поховання здійснене у великій ґрунтовій ямі розміром 4,40х3,20х2,95 м. Площа вінця могили перевищує середній показник (який у курганній групі “Скоробір”

становить 11,7 кв.м) і дорівнює 14,1 кв.м. Лише у чотирьох курганах “Скоробору” могили мають більшу верхню площу, ніж у кургані №9 (1965 р.). П'яте місце належить могилі у даному кургані і за глибиною, яка перевищує середній показник у курганній групі на 0,23 м. Якщо взяти до уваги об'єм могили у кургані №9, то за цим показником вона займає третє місце у курганній групі. Описана могила орієнтована довгою віссю з півноч на південь, що є характерною прикметою для всіх найбільших курганів у “Скороборі”. Могильна яма зверху була перекрита щільно укладеними впоперек колодами, на дні простежувалися рештки дощаної підлоги на перечних брусах (Шрамко 1994, с.109).

Курган №9 (1965р.) був пограбований до розкопок, тому поховальний інвентар зберігся далеко не в повному складі. Серед зброї археологам дісталися уламок залізного меча, 7 бронзових наконечників стріл з рештками древків та великий залізний ніж з кістяною рукояткою (Шрамко, 1994, с.109, 110, рис.6, табл.52,40-46,32). Від металевого панциря збереглися велика кількість залізних платівок та дві бронзові шестигранні ворварки, якими закінчувалися зав'язки панциря (Шрамко, 1994, с.109, 110, рис.6, табл.36-58,39).

Багато знахідок у описаній вище могилі підкреслюють соціальний статус похованого небіжчика як воїна-вершника, зокрема, це уламок залізного псалія, бронзова бляшка у вигляді фігурки лежачого лося від вуздечки, також бронзовий наносник у вигляді головки грифона, три бронзові бляшки-роzetки і гладенькі напівсферичні бляшки, чотири залізних ворварки з рештками шкіри в отворах (Шрамко, 1994, с.109, 110, рис.6, табл.47-51). Додамо, що серед напутньої їжі у могилі знайдено кістки коня та вівці.

До складу поховального інвентаря згаданої могили ще входили велика чорна ліплена корчага та конічна чашка (Шрамко, 1994, с.111,106, рис.4, табл.6,7).

Кістяк похованого у могилі небіжчика виявився вже дуже порушеним грабіжниками, але все-таки вдалося з'ясувати, що це був чоловік віком

близько 30 років. Життя воїна обірвалося від смертельної рани, отриманої в бою, коли йому в голову було нанесено сильний удар списом чи сокирою-кльвіцем. Про це свідчить глибока рана у лобовій частині черепа, де виявлено отвір розміром 8x4 мм (Шрамко, 1994, с.109).

Проаналізувавши поховальний інвентар кургану №9 (1965р.) Б.А.Шрамко датував поховання IV ст. до н.е. (Шрамко, 1994, с.111,123).

Отже, ми розглянули два поховання у курганній групі “Скоробір”, де соціальний статус небіжчиків можна вважати як професійних воїнів-вершників (або дружинників). На основі отриманої інформації спробуємо узагальнити основні прикмети поховального обряду людей цієї соціальної групи:

- 1) розміри насипу кургану перевищують середні показники, кургани входять до числа найбільших у даній курганній групі;
- 2) під курганным насипом присутні сліди здійснення обряду поминальної тризни;
- 3) могильна яма всіма своїми параметрами розмірів явно перевищує середні показники порівняно з іншими могилами курганної групи;
- 4) могила довгою віссю орієнтована по лінії північ-південь або північний схід-південний захід;
- 5) могила перекрита зверху шаром дерев'яних (переважно дубових) колод, а на дні є дерев'яний настил на брусах або покриття лубом; в окремих випадках поховання облаштоване у дерев'яному склепі;
- 6) у складі поховального інвентаря присутній широкий вибір зброї;
- 7) небіжчик похований у захисних обладунках – металевому панцирі та шоломі;
- 8) у могилу покладено кінську зброю (переважло лише вуздечку) та частину туші коня як напутню їжу;
- 9) серед поховально інвентаря присутні дорогі соціально престижні речі: античний посуд, вироби з дорогоцінних металів;
- 10) небіжчику клали у могилу особливі (знакові) речі, які підкреслювали соціальний статус, наприклад, дерев'ні чаші з металевим окуттям.

Звичайно, виділені вище прикмети поховальної обрядовості є узагальненим набором і не завжди можуть бути обов'язково комплексно присутніми у кожному конкретному похованні - “претендентові” на статус воїнсько-вершницького. Слід ще враховувати хронологічні та вірогідні етнічні відмінності. Але більшість з виділених вище прикмет, на мій погляд, може бути достаньою підставою, щоб віднести те чи інше поховання до кола могил професійних воїнів у курганній групі “Скоробір”. У першу чергу слід брати до уваги будову та розміри поховальної споруди, а також сліди окремих поховальних ритуалів. Рештки небіжчика та склад поховального інвентаря у досліджуваних археологами похованнях майже у всіх випадках виявляються суттєво порушеними або просто відсутніми внаслідок діяльності грабіжників. На якість наукових висновків може вплинути такий суб'єктивний чинник, як рівень методики розкопок поховання та якість публікації матеріалів.

На підставі комплексу виділених вище прикмет поховальної обрядовості професійних воїнів-вершників у курганній групі “Скоробір” спробуємо виділити крім поховань у курганах №7 і №9 (1965 р.) ще інші могили відповідного соціального статусу. Таких пам'яток є кілька.

Курган №10 (1972 р.) знаходився у центрі тісної групи курганів на північ від Малого Скоробора (Шрамко 1994, с.103). Його насип вже понад століття розорюється, тому на сьогодні зберігся лише на висоту 1 м, але в означеній групі він входить до числа найвищих курганів. У ході дослідження з'ясувалося, що цей курган зазнав у минулому спустошливого пограбування (Шрамко 1994, с.111). У насипу кургану від самої вершини до рівня стародавнього горизонту траплялися розкидані уламки дерева від перекриття могили, фрагменти ліплених горщиків, фрагмент античної амфори. У грабіжницькому лазі, зробленому через дерев'яне перкриття могили, знайдені уламки залізних лусочок від панциря і ребро людини. Могильна яма мала форму не зовсім правильного прямокутника, орієнтованого з півночі на південь, розміром 6,40x5,70 м, глибина сягала 2 м. За розмірами ця могила не має собі рівних у курганній групі “Скоробір”. Площа її у верхній частині

перевищує середній показник у групі більше ніж у три рази, а глибина поступається лише двом могилам. Внутрішній об'єм могили досягає майже 73 куб. м, що перевищує середній показник приблизно у 3,8 рази, а найближчу за об'ємом могилу в скоробірській групі кургану №7 (1965 р.) - більше ніж на 29 куб. м. Стіни могили були облицьовані дошками, укладеними горизонтально, на дні простежувалися рештки дерев'яної підлоги. У різних місцях заповнення могили та на її дні знайдено розрізнені частини кістяка двох осіб – дорослого чоловіка і підлітка. Можливо, цією обставиною пояснюються такі великі розміри могильної ями. Із поховального інвентаря у могилі збереглися 143 уламки залізних лусочок від панциря, уламок бронзової ворварки або пронизки, уламок стінки античної амфори, фрагменти ліпленого горщика та чорнолискучої корчаги, а також кістки корови від решток напутньої їжі (Шрамко 1994, с.111, 113, рис.7, табл.13,27). Склад інвентаря у могилі, навіть у вигляді такого жалюгідного стану після пограбування, не залишає сумнівів у тому, що під курганом №10 було поховано знатного воїна-дружинника, вірогідно, зі слугою. Б.А.Шрамко датує це поховання VI ст. до н.е. (Шрамко 1994, с.123).

Беручи до уваги будову і розміри поховальної споруди та висоту курганного насипу, вважаю, що є підстави віднести поховання у кургані №9 до кола могил представників вищого соціального рангу місцевого суспільства скіфської доби – мешканців Більського городища. Цілком ймовірно, що небіжчик належав до стану знатних воїнів. Побічно про це свідчить і спустошливе пограбування могили, у якій, вірогідно, грабіжникам дістався багатий “улов”, які, як відомо, цікавилися у першу чергу металевими речами. Але стверджувати, що дане поховання є достеменно воїнське, звичайно, не можна.

У курганній групі “Скоробір” є ще два кургани - №1 та №8 (1965 р.), де поховання здійснено у дерев'яних склепах, поміщених у великих молильних ямах, розміри яких значно перевищують середні показники по групі (Шрамко 1994, с.102-103, 109). Ці поховання можуть бути умовно віднесені до кола воїнських на тій підставі, що над ними насипано високі

кургани (2,25 і 1,65 м відповідно), могили орієнтовані з півночі на південь, у могилі кургану №1 виявлено рештки напутної їжі з коня, під насипом кургану №8 залишились сліди поминальної тризни. Характер складу інвентаря, хоча і в жалюгідних рештках після пограбування, вказує, що, вірогідно, це парне поховання – чоловіка-воїна та жінки високого соціального статусу.

Таким чином, у курганній групі “Скоробір” виділяються п'ять поховань, які можна пов'язати з статусом воїна-професіонала вищого соціального рангу. Три з них (у курганах №7, №9 1965 р., №10 1972 р.), без сумніву, належали знатним військовим вершникам, а для решти поховань (у курганах №1 і №8 1965 р.) це визначення можна застосувати умовно, бо ми не маємо достатньо фактів для переконливих висновків.

Поховання у кургані №7 (1965 р.) цілком вірогідно належало якщо не вождю, то дуже шанованому і заможному у громаді міста Гелона воїновідружиннику. Про це свідчить присутність у могилі не лише дорогих і соціально престижних речей (предмети античного імпорту і вироби з дорогоцінних металів), а й так званих “знакових атрибутів”, зокрема дерев'яної чаші з металевим окуттям. Наприклад, у скіфську добу в середовищі військового стану кочовиків ця річ була символом військової доблесті (Рябова 1984, с.42; Фиалко 2004, с.271).

Серед могил в урочищі Скоробір є група поховань, у яких соціальний стан небіжчиків можна трактувати як рядові воїни-вершники, для них військова справа не була основним заняттям, а лише на випадок війни або походу. Основною прикметою таких поховань є те, що серед їх поховального інвентаря присутній досить широкий вибір зброї, а також спорядження для коня чи конини серед напутньої їжі. Таких могил ми маємо три: у курганах №4, №10 1906 р., №4 1965 р. Насипи курганів над цими могилами середні за розмірами – висота приблизно від 0,60 до 1м (враховуючи, що всі вони тривалий час розорювалися). Під насипами курганів виявлено сліди ритуалу поминальної тризни у вигляді кісток домашніх тварин або уламків ліпленого посуду. Параметри розмірів могильних ям дещо менші або наближаються до

середнього показника у групі “Скоробір”, які, нагадаю, становлять: площа могили – 11,7 кв.м, глибина – 1,47 м, внутрішній об'єм – 19,5 куб.м. Могили у виділених курганах орієнтовані довгою віссю з північного сходу на південний захід, мають зверху перекриття з колод, дно вкрите лубом або дощатим настилом на брусах. Поховальний інвентар у давнину зазнав пограбування, тому на час розкопок зберігся далеко не весь. Так у похованні кургану №4 (1906 р.) виявлено рештки сагайдака, зробленого з кожї з хутром (Городцов 1911, с.141), де лежали стріли з бронзовими наконечниками, а також дерев'яні стріли, вістря ких вирізані на зразок бронзових наконечників. Б.А.Шрамко опублікував рисунки шести бронзових наконечників стріл та чотирьох вістрів дерев'яних стріл (Шрамко 1987, с.146, рис.69, табл.5-10, 11-14). Біля сагайдака лежали залізні вудила з псаліями (Городцов 1911, с.141; Ковпаненко 1967, с.97, рис.43, табл.29). За словами В.О.Городцова, у цьому похованні посередині на підлозі, але ближче до південно-західної стінки могили, знайдено не потривожений череп дитини, про кістки інших небіжчиків не згадується (Городцов 1911, с.141). Б.А.Шрамко, аналізуючи поховальний інвентар кургану №4 (1906 р.), прийшов до висновку, що в цій могилі поховано чоловіка, жінку і дитину. Вчений, не посилаючись на першоджерело говорить, що лежали вони “можна припустити в злегка скорченому стані на правому боці головою на північ” (Шрамко 1987, с.148). У зведеній таблиці про кургани Більського городища він вказує, що у даному кургані небіжчики лежали головою на південний захід (Шрамко 1987, с.174). Можна погодитися з дослідником лише у тому, що у могилі кургану №4 (1906 р.) було поховано не менше трьох осіб, так як серед поховального інвентаря присутні досить багато жіночих прикрас (намисто з бурштину та скла, велика кількість дрібного бісеру з єгипетської смальти, два бронзових браслети, по дві бронзові та срібні цвяхоподібні шпильки), а також керамічне кружало від веретена, уламок дерев'яного гребеня (Городцов 1911, с.141; Шрамко 1987, с.146, рис.69, табл. 2-4, 15-22). Можливо, у даному випадку перед нами є поховання членів сім'ї воїна вершника, смерть яких настала одночасно.

Серед поховального інвентаря кургану №10 (1906 р.) зберігся пучок стріл, у якому чотири стріли були з бронзовими наконечниками, решта – дерев'яні. Біля стріл знайдено залізні вудила і псалії, кістяні прикраси до вуздечки, неподалік лежав залізний ніжик і стояв ліплений горщик (Городцов 1911, с.143; Шрамко 1987, с.150, рис.70, табл.6-9, 12, 15-18). Набір покладених у могилу речей може свідчити на користь соціального статусу небіжчика як воїна-вершника.

У похованні кургану №4 (1965 р.) після грабіжників заошилось кілька ліплених посудин, сім бронзових наконечників стріл і бронзова дляшка від кінської збруї, а також уламки якогось залізного предмета (Шрамко 1994, с.108, 105, рис.3, табл. 31, 33, 26-29, 32).Цікаво, що під насипом даного кургану виявлено пляму червоної обпаленої глини. У заповненні могили до самого дна траплялися шматки обпаленої глини з деревними вуглинками, а також фрагменти кальцінірованих людських кісток. На думку Б.А.Шрамка, це є свідчення здійсненої десь на стороні кремації похованого у могилі небіжчика ((Шрамко 1994, с.108).

До групи поховань воїнів-вершників, за певної умови, можна віднести *курган №5 (1906 р.)*. Висота кургану трохи більше метра, орієнтація могили по лінії північний схід-південний захід, розміри могильної ями (3,73x2,49x2,66 м) та її облаштування (перекриття з колод та вкрите лубом дно) практично за всіма показниками зближують це поховання у виділену вище групою могил воїнів-вершників. На жаль, після грібіжників у даному кургані зилишився лише залізний кинджал (Городцов 1911, с.141).

Звернемо увагу і на великий курган *№9 (1906 р.)*, який знаходився у групі розташованих правильними рядами курганів у ряду “В” паралельно “майданів” (Городцов 1911, с.138, рис.107).Це єдиний курган, розкопаний В.О.Городцовим у ряду з найвищими насипами. Курган мав висоту 2,30 м. Під насипом виявлено перекрыту колодами прямокутну могильну яму, орієнтовану з північного сходу на південний захід. Розміри могили дорівнювали 4,44x2,84x1,60 м (Городцов 1911, с.143), що лише зовсім небагато перевищує середні показники площі та об'єму могил у курганній

групі “Скоробір”. На жаль, у минулому поховання зазнало спустошливого пограбування і поховальний інвентар зовсім не зберігся. За всіма іншими основними прикметами поховальної традиції дане поховання цілком може “претендувати” на статус могили воїна-вершника.

Таким чином, ми маємо всього п'ять курганів, поховання під якими можна визначати як могили воїнів, що воювали на коні.

Могили рядових піших воїнів Більського городища у курганній групі “Скоробір” характеризуються невисокими насипами курганів, рештками поховальної тризни під ними, меншими за середні показники розмірами могильної ями, орієнтацією могили по лінії північний схід - південний захід, дерев'яним перекриттям і підлогою на поперечних брусах, посипкою дна могили вапном. Тобто практично нічим особливим серед загальної маси рядових поховань воїнські могили не виділяються. Основна їх прикмета – присутність серед поховального інвентаря зброї в обмеженому виборі. У курганній групі “Скоробір” таким критерієм відповідають дві могили.

У кургані №2 (1906 р.) серед решток пограбованого поховального інвентаря знайдено залізну сокиру і залізний кинджал (Городцов 1911, с.140; Ковпаненко 1967, с.98, рис.44, табл.1,2; Шрамко 1987, с.150, рис.70, табл.1,3). Зверну увагу, що у монографії Б.А.Шрамка опубліковано речі з даного кургану, які не значаться у опису В.О.Городцова, зокрема: залізний ніж, руків'я залізного ножа, уламок наконечника залізного списа (Шрамко 1987, с.150, рис.70, табл.2,4,5).

Могила у кургані №: (1906 р.) виявилася не пограбованою. У ній на дерев'яній підлозі поруч один одного випростано на спині лежали кістяки молодого чоловіка і жінки головами на південний захід. Біля голови чоловіка стояла керамічна миска, а груди густо посипані вапном. На шиї жінки був разок з великої кількості дрібних пастових намистин, поруч – залізна цвяхоподібна шпилька, а біля лівої ключиці – керамічний гудзик. У чоловіка біля правого коліна виявлено рештки пофарбованого у червоний колір сагайдака, в якому знаходилося чотири стріли з бронзовими наконечниками різних форм, які більш притаманні для першої половини VI ст. до н.е.

(Городцов 1911, с.141-142, рис.108, 109; Ковпаненко 1967, с.96, 97, рис.43, табл.9-12,15,16; Шрамко 1987, с.144, рис.68, табл.1, с.145, 146, рис.69, табл.24-34).

Таким чином, у курганній групі “Скоробір” на підставі аналізу прикмет поховального обряду та інвентаря вдалося виявити 12 поховань, які можна вважати як могили воїнів, соціальний статус яких було закріплено соціально-ідеологічними традиціями. До ранньоскіфського періоду (VII – VI ст до н.е.) відносяться 7 поховань: № 1, 4, 6, 10 (1906 р.), № 1, 8 (1965 р.), №10 (1972 р.). Серед названих найранішим є поховання у кургані №10 (1906 р.), яке І.Н.Медведська вважає за можливе датувати першою половиною VII ст. до н.е., опираючись на типологію залізних псаліїв з трьома отворами (Медведская 1992, с.90). Цю хронологію підтримали Б.А.Шрамко (Шрамко 1994, с.123) і Ю.М.Бойко (Бойко 1999, с.59).

До середньоскіфського періоду (кінець VI – V ст. до н.е.) відносяться кургани № 5 (1965 р.), № 4, 7 (1965 р.). Найпізніше з воїнських поховань - курган № 9 (1965 р.) відноситься до IV ст. до н.е. (Шрамко 1994, с.111, 123).

Немає сумніву у тому, що поховання зі зброєю відображають соціальне становище небіжчиків у суспільстві, які безпосередньо мали відношення до війни і військової справи. Дослідники Лісостепові Скіфії виділяють у соціальній структурі місцевого населення окрему соціальну верству – воїнів, зокрема у племен Лівобережної України (Буйнов, Кузьменко 1985, с.136; Моруженко 1989, с.26; 1989, с.32; 1990, с.163; Бойко 1990, с.164-166; 1994, с.34-35. Аналіз поховальних традицій показує, що, вірогідно, у стані воїнів була внутрішня як соціальна, так і майнова диференціація, яка була закріплена різницею у фізичних і матеріальних затратах на поховальний ритуал при смерті кожного окремого його представника. На нижньому щаблі цієї соціально-майнової ієрархії були рядові воїни, очевидно, звичайні ополченці, які бралися до зброї лише тоді, коли виникала потреба захищати рідну землю чи брати участь у военній кампанії. Могили цих воїнів є звичайним явищем у населення скіфського часу Лісостепового Придніпров'я (Мелюкова 1950, с.35-36; 1964, с.83).

Основу війська населення Лісостепової Скіфії складали воїни-вершники, які займали другий соціальний щабель у верстві воїнів. У суспільстві вони виділялися в першу чергу кращим майновим становищем, володіли бойовим конем, мали досконаліше озброєння. Вірогідно, це були представники незначного походження і належали до середнього соціального рангу. До їх основних суспільних функцій входило захист одноплемінників від ворожої агресії, участь у бойових походах, а також несенні військово-караульної служби у мирний час. Одночасно, по можливості, вони могли бути зайняті у матеріальному виробництві чи торгівлі.

Елітною і найбільш боєздатною частиною у війську лісостепових племен Придніпров'я були професійні воїни-вершники або їх ще називають дружинники (Мелюкова 1964, с.83). Її високий соціальний статус і майнове становище чітко віддзеркалюється у поховальній обрядовості: розміри поховальних споруд перевищують показники основної маси поховань, у могилах наявні досить затратні для будівництва дерев'яні конструкції, серед поховального інвентаря крім майже повного набору тогочасного озброєння є захисні металеві обладунки, кінська зброя та рештки коня у напутній їжі, практично завжди присутні дорогі соціально престижні речі. Загалом ритуальна обрядовість у воїнів-дружинників більш складніша, грандіозніша і, очевидно, триваліша за часом. Наприклад, сліди поминальної тризни з великим вогнищем. У некрополях Більського городища цю картину зафіксував Ю.М.Бойко (Бойко 1994, с.35), але вона притаманна і для інших регіонів Східноєвропейського Лісостепу (Ильинская 1968, с.180; Черненко 1988, с.22-23; 1992, с.101-102; Бессонова 1998, с.57-58; Бойко 1999, с.60, 62, 64-66; Бойко, Берестнев 2001, с.54; Медведев 2004, с.34-35).

Найвищий щабель ієрархії військової верстви у лісостепових племен Придніпров'я посідали військові вожді, які, вірогідно, були представниками родо-племінної верхівки (Буйнов, Кузьменко 1985, с.136; Моруженко 1991, с.163; Бойко 1994, с.35). Їх поховання помітно відрізняються від могил рядових членів суспільства масштабами, складністю поховального ритуалу, матеріальними і трудовими затратами на нього, а особливо - набором і якістю

поховального інвентаря. Від могил професійних воїнів-дружинників поховання військових вождів відрізняються саме більшими трудовими і матеріальними затратами на їх спорудження, а в поховальному інвентарі – присутністю цінних предметів із золота та срібла, дорогого античного посуду, речей, виготовлених у так званому “звіриному стилі”. До того ж їх особливий статус підкреслювали символи військової доблесті та знатності, наприклад, дерев'яні чаші з металевим окуттям. Важливою прикметою поховань військових вождів є захоронення разом з ними залежних осіб: рабів, служок, наложниць, зброєносців тощо.

Отже, у курганній групі в урочищі Скоробір вдалося виділити більше десятка воїнських поховань, що становить близько 60% досліджених могил. Звичайно, це ще не можна вважати об'єктивним показником віддзеркалення реалій соціального розшарування у суспільстві Більського городища, бо для ґрунтовних висновків використано ще занадто мало джерел. Але в цілому, виділені могили воїнів у курганній групі “Скоробір” все-таки відображають загальну картину структури та ієрархії воїнської верстви у соціальному організмі Більського городища-міста Гелона.

- Андрієнко В.П.* Майдани і майдановидні споруди України //ВХУ. - Харків, 1971, №62, Історія, Вип.5.
- Бессонова С.С.* Дружинные курганы в Украинской лесостепи скифского времени //Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь: Тезисы докл. науч. конф. - СПб., 1998.
- Бобринский А.А.* Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губернии, в окрестностях с.Глиница, и на границе губерний Полтавской и Харьковской // ОАК за 1895 г. - СПб, 1897.
- Бойко Ю.Н.* Из опыта моделирования социального развития земледельцев Восточной Европы в I тыс. до н.э. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V в. н.э.): Материалы междунар. конф. - К., 1991.
- Бойко Ю.Н.* Меридиально ориентированные погребения Приднепровской лесостепи скифского времени // Древности 1997 – 1998: Харьковский историко-археологический ежегодник. - Харьков, 1999.
- Бойко Ю.Н.* Социология восточноевропейского города I тыс. до н.э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной

- системы скифского времени) // Древности 1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. - Харьков, 1994.
- Бойко Ю.Н., Берестнев С.И.* Погребения VII – IV вв. до н.э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский герион скифского времени). - Харьков, 2001.
- Буйнов Ю.В., Кузьменко А.С.* Опыт применения многомерного анализа данных о погребальном обряде для реконструкции социальной структуры населения Среднего Поднепровья в VIII – VI вв. до н.э. // ВХУ. - Харьков, 1985, №268, История СССР и зарубежных стран.
- Городцов В.А.* Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Труды XIV АС. - М., 1991, Т. III.
- Ильинская В.А.* Скифы Днепроовского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). К., 1968.
- Ковпаненко Г.Т.* Племена скифского часу на Ворсклі. - К., 1967.
- Лебедев Г.С.* История отечественной археологии (1700 – 1917).- СПб., 1992.
- Ломакин А.А.* Сообщение очевидца об исследованиях курганов округи Бельского городища в 1943 г. // АЛЛУ. - Полтава, 2002, №1.
- Ляскоронский В.Г.* Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псел и Ворксла // Труды XIII АС. - 1907, Т. 1.
- Ляскоронский В.Г.* К вопросу о курганах-городищах-майदानах // Труды XIII АС. - М., 1907, Т. 1.
- Ляскоронський В.Г.* Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. - Вид. 2-ге, репринт, доп. - Полтава, 1995.
- Макаренко Н.* Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). - Полтава, 1917.
- Медведев А.П.* Исследования по археологии и истории Лесостепной Скифии. - Воронеж, 2004.
- Медведская И.Н.* Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. - 1992, №3.
- Мелюкова А.И.* Войско и военное искусство скифов // КСИИМК. - 1950, Вып. 34.
- Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. - М., 1964 (САИ, Вып. Д1-4).
- Моруженко А.А.* Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. - 1989а, №4.
- Моруженко А.А.* История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: Автореф. дис... докт. ист. наук. - К., 1989.
- Моруженко А.А.* Социальная структура лесостепного населения междуречья Днепра и Дона в скифское время // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V в н.э.): Материалы междунар. конф. - К., 1991.
- Наливайко И.Н.* Из истории селитроваренного производства на Полтавщине Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины / Второй обл. науч.-практ. семинар: тезисы докл. и сообщ. - Полтава, 1989.
- Падалка Л.В.* Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии. - Полтава, 1905.

- Падалка Л.В.* О древних городках, городищах и насыпанных валах на территории нынешней Полтавской губ. // Труды ПУАК. - Полтава, 1905, Вып.1.
- Падалка Л.В.* Прошлое Полтавской губернии и ее заселение: Исследования и материалы с картами. - Полтава, 1914.
- Рябова В.О.* Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. - 1984, №46.
- Самоквасов Д.Я.* Материалы по археологии Полтавской губернии. Выписки из дел ИАК, пополненные сведениями из архива П.С.Уваровой // Труды Моск. предварит. ком. по устройству XIV АС. - М., 1906, Вып.1.
- Сапегін С.В.* Городцов В.О. та дослідження пам'яток селітрового виробництва на Більському городищі // Проліми історії та археології України. - Харків, 2003.
- Скорый С.А., Хохоровски Ян.* Курган Скифская Могила в Днепровской Правобережной Лесостепи (некоторые предварительные итоги исследования) // Старожитності степового Причорномр'я і Криму. - Запоріжжя, 2004, Т. XI.
- Супруненко О.Б., Супруненко О.О.* До питання про пограбування курганів на Полтавщині за крзацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 2000. - Вип.9.
- Ульяновський В.* Вадив Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Щербаківський Вадим. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. - К., 1995.
- Федоровський О.* Майдани Харківщини та майданові теорії // Записки ВУАК. - Т. 1. - К., 1930.
- Фиалко Е.Е.* Деревянные чаши – знаки воинской доблести у скифов // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. - Запоріжжя, 2004, Т. XI.
- Фирсов К.Б.* Материалы Бельского городища и его округи в собраниях и экспозициях Государственного Исторического Музея // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. - Полтава, 1996.
- Черненко Е.В.* Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия): Автореф. дис... докт. ист. наук. - К., 1988.
- Черненко Е.В.* Курганы воинов-дружинников Скифии // Киммерийцы и скифы: Тезисы докл. Междунар. науч. конф. - Мелитополь, 1992.
- Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. - К., 1851.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К., 1987.
- Шрамко Б.А.* Исследования в Харьковской и Полтавской областях // АО 1972 года. - М., 1973.
- Шрамко Б.А.* Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности 1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. - Харьков, 1994.

Щавелев С.П. Историк Русской земли. Жизнь и труды Д.Я.Самоковасова. - Курск, 1998.

Щавелев С.П. На пути изучения древностей Украины: сотрудничество Д.Я.Самоковасова и Н.Е.Макаренко // ПАЗ. - Полтава, 1995, Ч.3.

Щавелев С.П. Эпизоды истории русской археологии (К 150-летию со дня рождения Д.Я.Самоковасова) // РА. - 1993, №1.

Щавельов С.П. Українська археологія в листуванні Д.Я.Самоковасова // Археологія. - 1994, №1.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЛУ	- Археологічний літопис Лівобережної України
АО	- Археологические открытия
АС	- Археологический съезд
ВУАК	- Всеукраїнський археологічний комітет
ВХУ	- Вісник Харківського університету
КСИИМК	- Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ОАК	- Отчет Археологической комиссии
ПАЗ	- Полтавський археологічний збірник
ПАУК	- Полтавская Ученая Архивная комиссия
РА	- Российская археология
СА	- Советская археология
САИ	- Свод археологических источников